

KLEINE BEDRIJFSGEBOUWEN TEKENS VAN AMBACHT EN TECHNIEK

- EEN MAATSCHAPPIJ-HISTORISCHE BENADERING VAN HET BEGRIJF MONUMENT -

De aandacht vragende benaming van vergeten monumenten, waaronder deze bijeenkomst wordt gehouden, stelt expliciet, dat mijn bijdrage over monumenten zal handelen. De zaken echter, waarvoor ik aandacht wil vragen, zijn de meestal kleine, uit de pré- en vroeg-industriële periode daterende bedrijfsgebouwen, die tot nu toe nauwelijks als monument „gezien” en „ervaren” worden.

Dit is niet zo verwonderlijk, want het begrip „monument” is van huis uit *kunst-historisch* bepaald. In navolging van het buitenland kwam het in Nederland naar voren, toen zich in de vorige eeuw de belangstelling ontwikkelde voor „het opsporen, het behouden en bekendmaken van overblijfselen der Vaderlandse kunst uit vroeger tijden”. Men sprak dan van monumenten van geschiedenis en kunst met een notie van vaderlandshistorische „gedenkwaardigheden”.¹⁾ Het kunsthistorische uitgangspunt leidde er toe, dat negentiende-eeuwse bouwwerken, zelfs al waren ze monumentaal van concept, lang buiten de aandacht voor monumentenbehoud zijn gebleven. Men kan zelfs stellen, dat de belangstelling voor het behoud van historische gebouwen in de vorige eeuw is ontstaan uit een afkeer van, en een reactie op de eigentijdse architectuur.

Naar het oordeel van de kunstgevoelige tijdgenoot reikte die niet verder dan de wansmaak van een monumentaal historiserend eclectisme, een klakkeloos overnemen van een vroegere vormtaal.²⁾ Het was de tijd van een terugblikken naar een roemrijk architektonisch en maatschappelijk verleden, dat men met stijlimitaties opnieuw gestalte wilde geven, met neo-gotiek voor kerkenbouw, neo-classisme en neo-rennaissance voor civiele gebouwen. Het was een tijd van technische en economische expansie, waarin het handwerk steeds meer plaatsmaakte voor mechanische productieprocessen, die echter ook, zoals L.J. Rogier het stelt, een kloof tussen kunst en techniek deed ontstaan.³⁾

De kunsthistorische normering heeft lange tijd de opvattingen over monumentenbehoud bepaald. Gaandeweg is echter het begrip monument verruimd en heeft het via de verticale en horizontale markeringen van het landschap, i.c. molens en boerderijen landelijke schoonheid en pittoreske karakteristiek in zich opgenomen. Een positieve herwaardering van de negentiende-eeuwse gebouwen en een afweging naar hun betekenis als monument kon eerst door de afstand in de tijd ontstaan. De aanvaarding is echter nog lang niet algemeen en is nog onderhevig aan allerlei schoorvoetelijke weerstanden. De ervaring leert, dat ze ondanks de monumentenwet nog lang niet gevrijwaard zijn tegen aantasting en sloop als ze strikt economische overwegingen en stedenbouwkundige aspiraties in de weg staan. Daarmee blijft het negentiende-eeuwse monument in de gevarenzone van de vernieuwingsdrang van onze tijd. Men denke aan de vele kerkgebouwen, ontstaan uit een expansief katholicisme, die als gevolg van geestelijke ontvolking buiten gebruik worden gesteld en aan de moker worden prijsgegeven, aan de vorige-eeuwse stadhuizen (Eindhoven,

Tilburg). Men denke aan zoveel, dat verdwenen is, omdat het uit kunsthistorisch oogpunt geringeschat werd.

Als het behoud van zulke monumenten met ornament en symboliek al zo moeilijk is, dan lijkt het hachelijk een pleidooi te houden voor hetgeen we bedoelen met „tekens van ambacht en techniek”.

Uit een op kunstdrift gebaseerde architektonische opvatting stellen deze gebouwen meestal weinig voor. Vaak zijn ze zonder een bouwkundige pretentie neergezet, zonder enige versierende toevoeging, recht toe recht aan op functionaliteit gericht en vanuit een traditionele schoonheidsopvatting beschouwd soms nog lelijk ook. Een pleidooi voor het behoud van deze sporen uit het verleden kan in kunsthistorische criteria dan ook weinig grond vinden.

Er is echter meer, dat de instandhouding van materialia uit het leven en de levensomstandigheden van onze voorouders rechtvaardigt. Als motivering voor deze constatering willen we wijzen op de ontwikkelingen binnen de geschiedwetenschap, waarin vanuit een gewijzigd historisch besef naast de traditionele aandachtsbepalingen en invalshoeken nieuwe oriëntaties zijn ontstaan. We bedoelen hier de aandacht voor het historisch proces van maatschappelijke veranderingen en de daarin werkzame factoren, voor de sociale dimensies en de materiële bestaanscondities van de samenleving, voor de dynamiek van verandering en verschuiving in de opheffing van het middelentekort door de ontwikkeling van ambacht en techniek.

Wetenschappelijk is de benadering ondergebracht in de economische, sociale, en technische geschiedenis, die deel uitmaken van de maatschappijgeschiedenis.

Door deze optische bijstelling is de geschiedwetenschap haar kenobject met andere ogen gaan zien en heeft ze haar blikveld naar het gehele maatschappelijke gebeuren verruimd.⁴⁾

De legitimatie voor een pleidooi tot behoud van de kleine pré- en vroegindustriële bedrijfsgebouwen ontleen we aan de beoefening van de maatschappijgeschiedenis. Normen van associatieve betekenis en symbolisch gehalte worden daarbij dan niet ontleend aan kunsthistorische uitgangspunten, maar aan *maatschappijhistorische* criteria. Ze komen voort uit de betekenis van de objecten voor de kennis van het verleden.

Als aanvulling op en verduidelijking van schriftelijke bronnen dragen ze bij tot verdieping van het inzicht in het leven en werken van hen, waarvan het bestaan en de bestaanswijze eerst door de ambachtelijke en technische veranderingen van de vorige eeuw een maatschappelijk perspectief kreeg. Zoals kunsthistorische monumenten meestal uitdrukking zijn geweest van superstructuren, van macht, gezag en aanzien, zo zijn de „tekens van ambacht en techniek” verweven met en uitdrukking van het volksbestaan. Evenals de eerstgenoemde categorie maken ze deel uit van de erfenis van het verleden en levert hun kennisprofielerende en inzicht verschaffende kwaliteit voldoende argumenten op voor het behoud ervan te pleiten.

De geldende monumentenwet lijkt voldoende wettelijke grondslag te verlenen aan een aanspraak tot het behoud van de „tekens van ambacht en techniek”. In haar begripsbepaling spreekt ze immers ook over de betekenis voor wetenschap, de volkskundige waarde en de geschiedkundige herinnering, die een zaak (ouder dan 50

jaar) tot monument kunnen maken (art. 1 lid b). Volledigheidshalve moeten we hieraan toevoegen, dat het „algemeen belang” hierbij nog een grote wrijfpaal is en dat de Monumentenraad naar eigen oordeel de monumenten aanwijst, die voor bescherming in aanmerking komen.⁵⁾

Een recente ervaring heeft geleerd, dat de raad tot nu toe te weinig geconfronteerd is geweest met aanvragen om bedrijfsgebouwen beschermd te krijgen. De gehele materie is bij haar nog in studie en ze lijkt er vooralsnog onwennig tegenover te staan. Willen we bij de monumentenraad gedaan krijgen, dat een zaak tot beschermd monument wordt verklaard, dan zal het meer dan bij een schoonheidsobject nodig zijn de aanvraag met behoorlijke documentatie te ondersteunen en zowel de maatschappijhistorische als de volkskundige argumenten „hard” te maken. Over de volkskundige argumenten veroorloof ik mij nog een enkel woord te zeggen.

De beoefening van de volkskunde kent haar eigen tradities en is van oudsher meer op de immateriële aspecten en uitingen van het statische pré-industriële volksleven gericht geweest. Haar bemoeienis met de materiële volkscultuur bleef vrijwel beperkt tot de pré-industriële periode. De neerslag daarvan vinden ze enerzijds in oudheidskamers met hun fragmentarische collecties en treffen we anderzijds aan in het rijksmuseum voor volkskunde, beter bekend als het Openluchtmuseum. Men kan alle waardering opbrengen voor het streven realia uit het verleden voor de toekomst te behouden door ze op te nemen en bijeen te brengen. Toch moet gewezen worden op de vervreemdende ervaring als men op de heuvelachtige Veluwezoom geconfronteerd wordt met een Zaanse buurt uit het Hollandse polderland of met Tilburgse arbeiderswoningen tegenover een oude Drentse plattelandsbehuizing.

Losgemaakt uit de context van hun ontstaan, gescheiden van het natuurlijke milieu en samengebracht in een wezensvreemde omgeving, worden ze vreemd aan zichzelf en aan het verleden, dat ze willen oproepen.

Naar ik heb begrepen is gelukkig ook binnen de beoefening van de volkskunde het inzicht aan het groeien, dat instandhouding ter plaatse - in situ, zoals dat dan heet - te verkiezen is boven het isolement van een museale collectie. Van deze benadering lijkt voorts de aansporing uit te gaan zich niet tot de agrarisch-ambachtelijke periode te beperken, maar ook de vroeg-industriële werkplaatsen en bedrijfsgebouwen in het vizier van het volkskundig onderzoek op te nemen.

De impulsen voor deze nieuwe optiek zijn afkomstig uit het buitenland, met name vanuit Engeland, waar in de jaren vijftig het studiegebied van de industriële archeologie is ontstaan. Die wat merkwaardige naam is gegeven aan het onderzoek, de bestudering en de verklaring van de ontwikkelingslijnen van de technische veranderingen in het voorbereidingsproces en het streven naar behoud van kenmerkende specima.

We willen hier niet verder uitweiden over de ontwikkeling van deze nieuwe tak van wetenschap, die in Engeland zijn meest voor de hand liggende bakermat heeft gevonden.⁶⁾

De situatie in ons land, waar de industriële ontwikkeling veel later is ingezet, is zo geheel anders. Wel wil ik wijzen op enkele ervaringen, feiten en conclusies, die voor een maatschappij-historisch en volkskundig pleidooi voor het behoud van bedrijfsgebouwen van belang zijn. De voornaamste daarvan zijn, dat de ontwikkeling van

ambacht en techniek niet geheel begrepen kan worden zonder een onderzoek naar gebouwen, werktuigen en gereedschappen, die daarvoor ontwikkeld en gebruikt werden. Veel van wat we over vroegere constructies weten, is ontleend aan de feitelijke informatie van overgebleven objecten. Het behoud van belangrijke specimina is dan ook van wezenlijk belang voor de bestudering van de technische ontwikkelingen.⁷⁾

De historische en wetenschappelijke betekenis van de te behouden ambachtelijke en industriële objecten komt eerst tot zijn recht op de plaats, waar ze zijn ontstaan, omdat ze daar deel uitmaken van een geïntegreerd ruimtelijk patroon en van de historische, economische en sociale verhoudingen van de omgeving. Interessant is ook de constatering, dat bij plaatselijk behoud ook plaatselijke belangstelling kan worden ingeschakeld en omgekeerd, dat plaatselijke belangstelling belangrijk is voor plaatselijk behoud. Hierin ligt een wenk begrepen naar de heemkundekringen. Ze kunnen veel doen voor het opsporen van onze „tekens van ambacht en techniek”, het opmeten en registreren, het plaatselijk historisch bronnenonderzoek en alles wat voor een goede documentatie en zo mogelijk behoud ervan belangrijk is. Een vereiste is dan wel een werkplan met werkverdeling. Kennis en vooral voorkennis van gemeentelijke bestemmingsplannen zijn eveneens van groot belang, om te bereiken dat ze gewijzigd worden, als dat voor de te behouden zaken nodig is.

Voorts kan het nuttig zijn te streven naar een plaatselijke monumentenverordening, die in een vroeger stadium dan de monumentenwet enige bescherming kan geven aan de te behouden objecten.⁸⁾ De ervaring wijst overigens uit, dat bij dit alles enige omzichtigheid geboden is om eigenaars van gebouwen niet bij voorbaat kopschuw te maken.

Tot slot leg ik u een, wat ik zou willen noemen tentatieve lijst voor van objecten en situaties, die vanuit maatschappij-historische criteria in aanmerking komen voor:

- a) onderzoek, inventarisatie, opmeting, documentatie en afhankelijk van de verkregen gegevens
- b) behoud, bescherming en eventueel restauratie.

De lijst is zeker niet compleet en slechts als aanzet bedoeld om te verduidelijken, waarover we spreken. Plaatselijk en regionaal kunnen er nog heel wat belangrijke objecten bewaard zijn gebleven, die even goed in aanmerking komen. Omdat het veelal zaken zijn, die in het bewoonde milieu en het landschap harmonisch zijn geïntegreerd en aan een sociaal-ecologische variatie en diversiteit bijdragen, kunnen bij de afweging van het belang ook criteria van welzijnsbeleid en milieubescherming betrokken worden. Naast de gebouwen zijn voorts de inventarissen van belang, gereedschappen, werktuigen, machines, aandrijf-inrichtingen, stoommachines, gasmotoren e.d. Kortom alles wat met de uitoefening van het bedrijf en de bewerking van materialen te maken heeft gehad. Dit alles dient geïnventariseerd en beschreven te worden. Waar nog aanwezig, moeten we zuinig omspringen met oude bedrijfsarchieven, werkinstructies, fabrieksreglementen e.d. Het kan ook zijn nut hebben de informatie van oudere vitale mensen, m.n. over ongeschreven bedrijfsgewoonten, werksituaties, vroegere ontwikkelingen in de bedrijfstak op geluidsbandjes vast te leggen, al dient men hierbij te beseffen, dat oude herinneringen soms verhullend en vergullend kunnen zijn en getoetst dienen te worden.

Lijst van in aanmerking komende historische objecten en situaties.

- a) vanuit verkeersontwikkeling:
spoorwegstations, spoorwachtershuisjes, wegprofielen, tolhuisjes, bruggen, weegbruggen,
kanalen en vaarten (bijv. Eindhovens kanaal, Peelkanalen, 's-Gravenmoer),
ontginnings- en transportwerktuigen
- b) met pré-industriële kenmerken:
bierbrouwerij, broodbakkerij en koekfabriek, drukkerij, grof- en hoefsmederij met
hoefstal, hoepelmakerij, honingzemerij en kaarsenmakerij, klompenmakerij, koffiebrand-
derij, kuiperij, likeur- en jeneverstokerij, mandenmakerij, mosterdbereiding, kopersla-
gerij, wagenmakerij, wasserij, zeepziederij,
- c) met vroeg-industriële kenmerken:
bedrijfschoorstenen en ketelhuizen, boterbereiding, gasfabricage (staat er nog ergens
een oude gasfabriek?), houtzagerij-draaierij, biljartmakerij, leestmakerij, spoelenfabri-
cage, leerlooierij, meekrapbereiding, meestoven, metaalbewerking, kachelsmederij,
ketelmakerij, stoomwerktuigfabriek, klinknagels, ijzergieterij, steenbakkerij, suiker-
bereiding,
schoenfabricage, textielfabricage, linnen wol, wasserijen, blekerijen, ververij, vlasserij,
watertorens en waterwinning,
- d) diversen:
brandspuithuisjes, dorpsheerbergen, dorpschooltjes, winkels, op stoom gedreven kermis-
attracties.

DR. FRANS VAN PUIJENBROEK

Literatuur

- 1) J.W. Frederiks, Monumentenrecht (Leiden 1912), blz. 19.
- 2) C.J.A.C. Peters; Funktionele vormgeving in negentiende-eeuws Nederland, in catalogus van het Stedelijk Museum te Amsterdam bij de tentoonstelling, Ontworpen in de 19e eeuw, 11.2-26.3 1972, blz. 1.
- 3) I.J. Brugmans, Stapvoets Voorwaarts, (Bussum 1970), die L.J. Rogier citeert.
- 4) G. Harmsen, Inleiding tot de geschiedenis (Bilthoven 1968), blz. 25 e.v.
- 5) Monumentenwet, editie Schuurman & Jordens nr. 52, bewerkt door H.C. van Eck (Zwolle 1971?), blz. 9-11.
- 6) Symposium Industriële Archeologie, Delft, 1974, inleiding en voordrachten in De Ingenieur, jrg. 86 nr. 25, (juni 1974) blz. 490-509, met verdere literatuuropgave.
- 7) t.a.p., Neil Cossons, Conserving our industrial past, blz. 495 e.v.
- 8) Hierbij mag ik verder verwijzen naar het pleidooi van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt voor het behoud van het kleine Brabantse monument in zijn natuurlijke omgeving, afgedrukt in Brabants Heem, jg. XXVI, 1974-4.